

която се отправила при брат си деспот Мануил Кантакузин в Моря и започнал приготовления за новия брак. Тези негови действия предизвикали недоволството сред населението, което искало той да се откаже от брачните си проекти и да върне Мария. Никифор бил принуден да се подчини и до брак не се стигнало: през лятото на 1359 г. той загинал в битката при Ахелой¹.

В изворите не се среща нищо повече за съдбата на Теодора^{1 2}.

¹ За името вж: Иречек. Историја Срба. Т.1, с. 386, бел.1.

² Произходът на Теодора се установява благодарение на писаното от Никифор Григора: „... а да си (Йоан V Палеолог) вземе за жена сестрата на кралевата съпруга (Елена), още неузрела девойка, която е и сестра на Александър, владетеля на мизите” (N i c . G r e g., XXVII, 27:III, 148 — 149.

³ Пак там, р. 149.

⁴ Тази година е *terminus ante quem* за смъртта на Драгушин. Но подобно предположение ни се вижда невероятно: Теодора би трябвало да е заминала за Сърбия, придружавайки майка си, когато е била на възраст от 2 до 4 години! Това би могло да стане само ако целта е била временен престой, например пътуване на деспотица Кера[ца] Петра заедно с малката Теодора и Драгушин (?), чиято цел е била посещение при голямата дъщеря Елена. Подобно допускане би обяснило пребиваването на Кера[ца] и Драгушин, починал наскоро след това и погребан в църквата „Св. Георги” (Положко), но не може да обясни появата на Теодора в Сърбия.

⁵ N i c o l . K a n t a k o u z e n o s, р.80.

⁶ N i c . G r e g., XXVII, 27:III, 148 — 149 (28, р. 149 — ответните мерки на Йоан Кантакузин); Иречек. Историја Срба. Т.1, 385 — 386; М у т а ф ч и е в. История. Т.2, с. 274; I v . D u j č e v. R a p p o r t s l i t t e r a i r e s e n t r e l e s B y z a n t i n s, l e s B u l g a r e s e t l e s S e r b e s a u X I V e e t X V e s. — В: L'école de Morava et son temps. Beograd, 1972, р. 85 et note 60.

⁷ Б. Ферјанчић. Тесалија у XIII и XIV веку. Београд, 1974, с. 237 сл.; N i c o l . K a n t a k o u z e n o s, No 27, 131 — 132; P o l e m i s. The Doukai, No 57, р. 99.

⁸ Подробно у Б. Ферјанчић. Цит. съч., 237 — 241; Вж също бел. 7.

⁹ S a n t., IV, 33:III, 314 — 319; N i c . G r e g., XXXVII, 50:III, 556 — 557.

¹⁰ N i c o l . K a n t a k o u z e n o s, No 27, 130 — 133.

¹¹ S a n t., IV, 33:III, 317 — 319 (В Ник. Григора и в Янинската хроника няма нищо за този проект); Иречек. Историја Срба. Т.1, с. 398; N i c o l . K a n t a k o u z e n o s, No 27, р. 132; P o l e m i s. The Doukai, No 57, р. 99 (неправилно се твърди, че Теодора е “the sister of the Serbian kral”); Б. Ферјанчић. Тесалија у XIII и XIV веку, с. 239. За датата на битката при Ахелой: Р. Михалчић. Битка код Ахелоја. — Сборник радова филозофског факултета, XI, 1 (Споменица Ј. Тадића), Београд, 1970, 273 — 274.

¹² Ив. Дуйчев (вж: М у т а ф ч и е в. История. Т.2, с. 278) погрешно твърди, че „Теодора-Евдокия (?), жена на севастократор Деян и вероятно сестра на Иван Александър, със синовете си Иван Драгаш и Константин „управлявала в северомакедонските земи”. Севастократор и после деспот Деян е бил женен за Душановата сестра Теодора. Вж: Ферјанчић. Деспоти, 168 — 169, и бел.66.

№39. МИХАИЛ АСЕН (1323/24 — преди 1356)

Михаил Асен¹ е първородният син на цар Иван Александър Асен и съпругата му Теодора I². Първото му споменаване в изворите, в т. нар. Ловчански сборник („... при блгоутивѣм дѣпотѣ Алесѣдра ꙗ при снѣ его Михаи^л Асѣн...”) ³ ни дава само *terminus ante quem* за рождената му година — 1331 г.⁴ За щастие сведенията за брака на Михаил, на който

ще се спрем подробно по-долу, позволяват да се установи със сравнителна точност, че първият син на българския цар се е родил в 1323 или 1324 г.

Биографията на Михаил Асен, както и животоописанията на много други членове на фамилията Асен, трудно може да бъде възстановена. Оскъдните извори ни позволяват да установим само някои моменти от живота на Михаил. Първият момент датира от 1331 г. След победоносна за българите битка при Русокастро (18 юли 1331)⁵ Иван Александър и Андроник III Палеолог сключили мирен договор, едно от условията на който било брак между първородния син на българския цар и дъщерята на византийския василевс⁶. Самият брак бил насрочен за по-късно време, тъй като и двете царствени деца били твърде малки. Изминали седем-осем години от това споразумение, но Иван Александър, който държал извънредно много на него, не пропуснал да напомни на своя бъдещ сват за предстоящата сватба. Андроник III въпреки проявените колебания бил принуден да склони в името на държавните интереси — така поне пише Йоан Кантакузин⁷. Наскоро след това царската сватба била отпразнувана тържествено в местността Комнинови ливади край Адрианопол⁸.

Този брачен съюз поставя два въпроса, свързани с името на царствената съпруга на Михаил Асен и датата на сватбата. Първото затруднение идва от разногласието на двамата автори, които дават сведения за събитието. Докато Йоан Кантакузин назовава дъщерята на Андроник III — Мария⁹, то Никифор Григора ѝ дава името Ирина¹⁰. Спорът би могъл да бъде решен в полза на Григора¹¹ или най-малко да се потърси компромисно решение, което би дало право и на двамата: дъщерята на император Андроник III е имала кръстното име Мария, но след сватбата си с българския престолонаследник е получила името Ирина, символизиращо „дълбокия мир“, настъпил в отношенията между двете страни, за който пишат и Кантакузин, и Григора¹².

По-трудно може да се отговори на втория въпрос: През коя година е била извършена дългоочакваната сватба?¹³ Хронологическите указания, с които разполагаме, са твърде оскъдни, а понякога и съвсем липсват. Ето защо сме принудени да извършим подробен анализ на писаното и от двамата автори. Ще започнем с Йоан Кантакузин¹⁴. Първата стъпка към сватбата (факт, който липсва у Григора) било прагеничеството на Иван Александър до император Андроник III, който се намирал в Адрианопол¹⁵. Според Кантакузин това станало *πολὺ ὕστερον*, след като Андроник III усмирил албанците, покорил Акарнания и Епир, сключил споразумение с василиса Анна Палеологина¹⁶ — събития, приключили през пролетта на 1338 г.¹⁷ Каза се вече, че византийският василевс, макар и с неохота, дал съгласието си за сватбата и се отправил към Константинопол, за да се подготви за нея¹⁸. Известно време след това повторно, вече конкретно споразумение двата царувачи дома се събрали на Комниновите ливади, за да отпразнуват брачния съюз на своите деца. След като свършва описанието на сватбените тържества, Кантакузин веднага започва разказа си за новите събития в Епир — бягството на Никифор, последвалата му капитулация, споразумението за брак със собствената му дъщеря и удостояването на Никифор с титлата паниперсеваст¹⁹ — събития, които се отнасят към 1339 — 1340 г.²⁰ При това положение можем да направим следната равносметка: сватбата на Михаил Асен

според разказа на Кантакузин е станала след Иван-Александровото пратеничество в Адрианопол (лято на 1338) и преди новата кампания в Епир (пролетта — лятото на 1339), т. е. през есента на 1338 или лятото (?) на 1339 г.

Нека се обърнем към другия извор. Съобщението на Григора за брака на Михаил Асен и Ирина следва разказа за събитията, за които пише и Кантакузин. Но това съобщение, макар и твърде кратко, съдържа известни хронологически указания, които биха могли да бъдат полезни при установяването на търсената от нас дата. Григора не е пропуснал да отбележи за разлика от Кантакузин, че „императорът (Андроник III) . . . дал деветгодишната си дъщеря за съпруга на петнадесетгодишния син на Александър, владетел на мизите”²¹. Както вече се подчерта, не знаем кога се е родил Михаил Асен, но бихме могли да установим рождената година на Ирина. Като описва едно тежко заболяване на Андроник III, който по това време се намирал в Адрианопол, Йоан Кантакузин пише, че василевсът, предвиждайки смъртен изход от тази болест, му доверил регентството над империята: „А след това той [Андроник III] хвана ръцете му [на Кантакузин] и като ги постави върху ръцете на императрицата, която носеше в утробата си дъщерята Мария, дадена по-сетне за съпруга на Михаил, сина на Александра, царя на мизите. . .”²² Това събитие обикновено се датира в януари 1330 г.²³ Следователно Мария (Ирина) се е родила най-късно през пролетта на 1330 г.²⁴ При това положение тя би имала девет навършени години през пролетта на 1339 г.

И така разногласия между Йоан Кантакузин и Никифор Григора няма. Царствената сватба²⁵ (ако се доверим на хронологическите посочвания на Григора и на твърдението на Кантакузин, че поне част от тържествата са били извършени на открито, т. е. времето е позволявало това) е станала през пролетта на 1339 г.

Михаил Асен, като първороден син, в съгласие с налагащата се в България практика, бил обявен от своя баща за съвладетел²⁶. Датата на този важен държавен акт, свързан повече с престолонаследието, отколкото с реалното поделяне на върховната власт²⁷, е неизвестна. Кантакузин съобщава за него, когато описва сватбата на Михаил Асен, но очевидно той датира от по-ранно време, тъй като името на най-големия Иван-Александров син се придружава с царска титла в приписката — похвала към Софийския песнивец, съставен в 1337 г.²⁸

След сватбата сигурни известия за съдбата на Михаил Асен²⁹ освен една миниатюра в Cod. Vat. Slav. II (среднобългарски превод на Константин Манасий), на която ще се спрем по-нататък, липсват. Името на Михаил се среща в т. нар. „Безименна българска летопис”, и то в твърде легендарен контекст, което затруднява обяснението на описаните събития. Ето впрочем интересувания ни текст: „И премина Амораг (Муррад), синът Орканов с турците в 6834 (=1326) година и се отправиха против Средец. . . Българските войски отново се събраха под началството на Михаил, сина на Александър, но и него убиха турците, като плениха множество народ и го отведоха през Галиполи.”³⁰ Хронологическите и фактологическите деформации в този пасаж са очевидни. И все пак може ли да се потърси и намери зрънце истина, осветляваща съдбата на Михаил? Изборът не е голям. Би могло да се допусне, че посочената година 6834 (=1326) е сгрешена, но събитията наистина са

станали по времето на султан Мурад (1360 — 1389). Пречка за подобно обяснение е едно известие на Ник. Григора, според което най-късно в самия край на 1355 г. Мария (Ирина) вече е била вдовица³¹, т. е. Михаил Асен не бил сред живите и не би могъл да участвува в сражение срещу турците. Остава другата възможност: описаните събития датират от 6834 (=1326) г., но са станали не по времето на султан Мурад, а при неговия баща Орхан. Подобно обяснение противоречи поне на две неща, а именно: по това време Михаил Асен е бил най-много тригодишен, а турците все още не са застрашавали Балканския полуостров.

Очевидно тези две възможности за поправка на текста не ни позволяват да обясним задоволително цитирания пасаж. Остава последната възможност — или да отречем всякаква научна стойност на това известие, както са склонни някои изследователи³², или да го свържем съвсем произволно с някое събитие, познато от други извори, както правят мнозина³³. В случая по-важното е, че както и да подходим към тези данни от „Безименната българска летопис“, не можем да установим със сигурност годината и обстоятелствата по смъртта на Михаил Асен. При това положение за кончината на първородния Иван-Александър син разполагаме с две ориентировъчни дати. Първата от тях, която е и *terminus post quem* е 1344/45 г.: Михаил Асен е изобразен на миниатюрата на л. 205^r от Манасиѐвата летопис (Cod. Vat. Slav. II) заедно с баща си Иван Алексаѐдър, брат си Иван Срацимир, другия си брат Иван Асен, вече покойник, и един ангел³⁴. *Terminus ante quem* е краят на 1355 г. Никифор Григора съобщава, че веднага след смъртта на Стефан Душан (20 декември 1355) в Константинопол пристигнала Иван-Александровата дъщеря Кера (ца) Мария, сгодена за престолонаследника Андроник IV³⁵. Почти веднага я последвала и съпругата на Михаил Асен Ирина, която вече била вдовица³⁶. Пак според Григора, от този брак Михаил не е имал деца³⁷.

¹ Просопографска бележка, съдържаща предимно библиографски данни в: PLP, 1, №1511.

² Преки данни за първородството на Михаил Асен няма. Но начинът, по който се говори за него в някои текстове (Ловчанския сборник, Мемоарите на Йоан Кантакузин), оставя твърдото убеждение, че Михаил е най-старият син на българския цар. Например в приписката към Ловчанския сборник е споменат само Михаил, докато в Софийския песнивец (К о д о в. Опис, с. 14) са споменати освен него и Иван Срацимир и Иван Асен, но Михаил е поставен начело, и то с титлата цар. От друга страна, Йоан Кантакузин (C a n t., II, 27: I, р. 469), описвайки преговорите край Русокастро, казва за Михаил „τῷ υἱῷ ἐκεῖνου“, т. е. лице добро познато, известно, заемащо по-различно положение сред останалите.

³ К. К у е в. Съдбата на Ловчанския сборник, писан преди 1331 г. — В: Търновска книжовна школа 1371 — 1971. С., 1974, с.83; С ы р к у. К истории. Т. I, 1, с. 420, бел. 5 (текст); Д у й ч е в. СБК. Т.2, 68 — 69 (превод).

⁴ Сборникът е преписан и завършен преди Иван Алексаѐдър да овладее българския царски престол.

⁵ Вж тук, I, №33.

⁶ C a n t., II, 27: I, 468 — 470.

⁷ Пак там, II, 33: I, 504 — 505.

⁸ Пак там, II, 34: I, 508 — 509; N i c. G r e g., XI, 6: I, р. 546.

⁹ C a n t., II, 14: I, р. 394; II, 34: I, р. 509.

¹⁰ N i c. G r e g., XXXVII, 51: III, р. 557.

11 Вж тук по-долу, бел. 34.

12 N i c . G r e g ., XI, 6: I, p. 546: „καὶ ἦν τὸ λοιπὸν εἰρήνην βαθεῖα μεταξὺ Ῥωμαίων καὶ Μουσῶν”. Българската история познава подобен случай. През 927 г. цар Петър се оженил за внучката на император Роман I Лакапин (дъщеря на сина му Христофор), която се наричала Мария, но след сватбата променила името си на Ирина. Настина този факт липсва у византийските хронисти (продължителят на Теофан, Лъв Граматик, Псевдо-Симеон и т. н.), но е запазен у Лиудпранд и няма основание да се съмняваме в неговата достоверност: „Unde et puella mutato est Irini, id est pax, vocata, eo quod per eam inter Bulgariorum et Grecos pax sit firmissima constituta”. Вж: L i u d p r a n d i Antapodosis. ed. C. Pertz, MGH SS, III, p. 311.

13 За разногласията относно датата вж: А н г е л о в, Бълг.-визант. отношения. I, 52 — 53; ГИБИ, X, с. 263.

14 Д. А н г е л о в. (Бълг.-византийски отношения. I, с. 52), като разглежда въпроса за датата на сватбата, категорично заявява: „Хронологията на Кантакузин във връзка със събитията през 1336 — 1337 г. е обаче твърде неясна и не заслужава доверие”. Както ще видим по-долу, това твърдение е неоснователно. Сведенията, които дължим на Кантакузин, не само че не противоречат на писаното от Григора, но и напълно се съгласуват с него.

15 C a n t ., II, 33: I, 504 — 505.

16 Пак там, II, 32 — 33: I, 495 — 504.

17 N i c o l. Kantakouzenos, 42 — 43.

18 C a n t ., II, 33: I, p. 505.

19 Пак там, II, 34 — 37: I, 509 — 525.

20 N i c o l. Kantakouzenos, p. 43.

21 N i c . G r e g ., XI, 6: I, p. 546.

22 C a n t ., II, 14: I, p. 394.

23 N i c o l. Kantakouzenos, p. 41.

24 А. Пападопулос (P a r a d o r u l o s. Genealogie der Palaiologen, No 77, p. 48) съвсем неоправдано отнася раждането на Мария (Ирина) към 1327 г.

25 А. Пападопулос и Ив. Дуйчев твърдят, вероятно плод на недоразумение, че съпруг на Мария (Ирина) е бил другият Иван-Александров син, Иван Асен. Вж: P a r a d o r u l o s. Genealogie der Palaiologen, No 77, 48 — 49; Ив. Д у й ч е в. Миниатюрите на Манасиевата летопис. С., 1962, №2 (бележките към миниатюрата на л.2); D u j c h e v. Rapports littéraires entre les Byzantins, les Bulgares et les Serbes au XIVe et XVe siècles. — В: L'école de Morava et son temps. Beograd, 1972, p. 80, n.23.

26 C a n t ., II, 34: I, p. 508: „... καὶ τὸν υἱὸν Ἀσάνην Μιχαήλ, βασιλέα καὶ αὐτὸν κεχεροτονημένος ὑπ' αὐτοῦς.”

27 Трудно е да се каже какви са били правата на Михаил Асен като съцар, тъй като липсват достатъчно сведения. Очевидно той е имал инсигниите на върховната власт, подписвал се с цар (но не и самодържец!) и образът му е представен на монетни емисии, сечени от неговия баща (вж тук, I, №33, бел. 130). За престолонаследието в Иван-Александровата фамилия вж тук, I, №33.

28 К о д о в. Опис, с. 14. С г и т л а т а цар Михаил Асен е споменат и в един от надписите към несებърската икона на св. Богородица; Т. Г е р а с и м о в. Новоткрит надпис върху иконата Богородица Умиление от Несებър. — ИИМ Бургас, I, 1950, с.255; V. В е š e v l i e v. Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien. Berlin, 1964, p. 109.

29 Името на Михаил Асен се споменава в един надпис от 1355 г. (днес загубен), който гласи: „Бе завършен този храм в годината 1355 при българския цар Александър, при Михаил (неговия син...) (Д у й ч е в. СБК. Т.2, с.285). Ив. Дуйчев (Пак там, с. XXXIII и 419) изказва оправдани съмнения относно действителното съществуване на този епиграфски паметник (посочена е годината от възпъщение-то на Христос, а не от сътворението на света). Има известна вероятност с името на

Михаил Асен да се свърже т. нар. Търновски надпис (вж тук, I, №33, бел. 158), но този паметник все още чака своя изследовател.

30 I. B o g d a n. Ein Beitrag zur bulgarischen und serbischen Geschichtsschreibung. — Archiv fur slav. Philologie, 13, 1891, p.527.

31 Вж тук по-долу, бел. 36.

32 А. Б у р м о в. Критични бележки върху съобщението на „Българска хроника“ за битка при София през царуването на Иван Александър. — В: А. Б у р м о в. Избрани произведения. Т.1. С., 1968, 287 — 296 (с цялата по-стара литература).

33 История. Т.3, с. 346: Михаил Асен загинал по време на турското нападение от 1354 г., споменато от Кантакузин (следвайки И р е ч е к. Историја Срба. Т.1, с. 388). За съжаление на посоченото място (C a n t., IV, 38:III, 278 — 279) няма конкретно указание за навлизане на турците толкова навътре (към Средец) в българската държава. За тези сведения от „Безименната българска летопис“ вж напоследък P. S c h r e i n e r. Die byzantinischen Kleinchroniken und die Annalistik bei den Südslaven. — Bulg. Hist. Rev., 1978, 2, 52 — 53.

34 И в. Д у й ч е в. Миниатюрите на Манасиевата летопис, №69.

35 N i c. G r e g., XXXVII, 51:III, p. 557; тук, I, №43.

36 Пак там, p. 557. По-нататъшната съдба на Ирина е неизвестна. В един наскоро публикуван акт за продажба, издаден от братята Йоан и Михаил Дисипатос (септември 1365) е спомената "της τρισκαριότου και αιδίμου δεσποτης ημισυ κυριας Ειρήνης" (Actes de Lavra, III, No 143, 1, 7 — 8). Издателите на документа с право поставят въпроса, дали поменатата Ирина не е съпруга на Андроник III (Пак там, p. 91: неправилно е твърдението, че тя била съпруга на Иван Александър). При възможното отъждествяване трябва да отпаднат редица византийски императрици и принцеси със собствено име Ирина, които са починали преди 1356 г. (когато нашата Ирина се е завърнала в Константинопол) или пък са били живи след 1365 г. (датата на споменатия по-горе акт), а именно: Ирина, съпругата на Иван III Асен (вж тук, II, №2), Ирина Асенина, съпругата на Йоан VI Кантакузин (вж тук, II, №17), Ирина (Йоланда) дъо Монфера, съпруга на Андроник II (P a r a d o u l o s. Genealogie der Palaiologen, No 58), Ирина, първата съпруга на Андроник III (Пак там, №68): нямаме сведения единствено за годината, в която е починала Ирина, съпругата на Матей Кантакузин (Пак там, №64; N i c o l. Kantakouzenos, No 24). При това положение твърде вероятно е Ирина от цитирания по-горе документ да е идентична с Ирина, съпругата на Михаил Асен. Това отъждествяване, ако се приеме, решава спора за името на дъщерята на Андроник III в полза на Григора.

37 N i c. G r e g., XXXVII, 51:p.557.

№40. ИВАН СРАЦИМИР, ЦАР ВЪВ ВИДИН (1352/53 — 1396)

Народната памет, словесното художествено творчество и не на последно място историческата традиция са направили от Иван Срацимир една от най-трагичните фигури на българското средновековие от времето на неговия залез. И наистина съдбата на този Иван-Александров син (такава, каквато можем да я възстановим в наши дни) напълно оправдава интереса към него. Свързан здраво с разрива в царското семейство и неговото разпокъсване, от една страна, и с разпокъсването на българската държава, от друга, Иван Срацимир заслужава да бъде обект на обстойно, задълбочено монографично изследване, каквото за съжаление все още липсва¹.

Той е вторият син на цар Иван Александър от първия му брак. Наистина точно посочване на рождената му година липсва, но все пак разполагаме с едно свидетелство, което прави това предположение убедително. В приписката — похвала към Софийския псалтир, в чиято

ИВАН БОЖИЛОВ
АСЕНЕВЦИ
(1186–1460)
генеалогия
и просопография

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

1985